

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
Centar za ekonomska istraživanja

**BALKAN
I
EU**

BEOGRAD, 2011

Uređivački odbor:

Veselin Vukotić, predsednik uređivačkog odbora

Slobodan Maksimović

Vladimir Goati

Danilo Šuković

Veljko Radovanović

Izdaje:

Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka

Za izdavača:

Danilo Šuković

Izdavanje ove knjige finansijski su pomogli:

Ministastvo prosvete i nauke

Agrobanka a.d. Beograd

Štampa:

Kuća štampe plus, Zemun
stampanje.com

Tiraž:

500

ISBN: 978-86-7093-137-4

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

341.217.02(4-672EU:497.11)(082)
339.923:061.1EU(497)(082)

BALKAN i EU / [uređivački odbor Veselin Vukotić ... et al.]. - Beograd : Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 2011 (Zemun : Kuća štampe plus). - 412 str. : graf. prikazi, tabele ; 25 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-7093-137-4 (broš.)

1. Вукотић, Веселин [члан уредничког одбора]
Европска унија - Придруживање - Србија -
Зборници
Европске интеграције - Балканске државе -
Зборници
COBISS.SR-ID 183702284

© 2011. Institut društvenih nauka - Centar za ekonomska istraživanja

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovan, presnimavan ili prenošen bilo kojim sredstvom, elektronskim, mehaničkim, za kopiranje, za snimanje ili na bilo koji drugi način, bez prethodne saglasnosti izdavača.

KONCEPT UJEDINJENE EVROPE - DEMOGRAFSKI ASPEKT

APSTRAKT

Analize rezultata različitih scenarija vezanih za demografsku budućnost Evrope ukazuju da će Evropa u neposrednoj budućnosti biti kontinent sastavljen od različitih svetova. Pogotovo će u Evropi egzistirati različiti demografski regioni ako se ekonomske i kulturne razlike između zemalja održe. Demografsko nejedinstvo Evrope otvara niz pitanja. Počev od osnovnog – u kojoj meri će demografske razlike između zemalja Centralne i Istočne Evrope s jedne strane, i Zapadne, Severne i Južne Evrope s druge strane usporavati razvoj Evrope kao celine, preko pitanja – koliko će ove razlike biti potencijalni uzrok krizama i nestabilnostima, do pitanja vezanih za suočavanje sa ovim problemom i pokušajima da se on ublaži. Demografsko pitanje u Evropi traži rešenje uopšte, čak i u slučaju da se evropska populacija posmatra kao jedinstvena celina.

Iz demografskog ugla, Evropa sa 738 miliona stanovnika je u globalnom kontekstu marginalne veličine i ona je moderno staro društvo sa šestinom stanovništva od 65 ili više godina. Nivo radjanja dece ispod potreba proste reprodukcije stanovništva koji traje više decenija je osnovni razlog depopulacije i naglašenog starenja stanovništva evropskih zemalja. Imajući u vidu male efekte do sada preduzetih mera u cilju rehabilitacije radjanja i složenost uzroka koji ih uslovljavaju, značaj migratorne, mehaničke komponente u razvitku stanovništva Evrope i svih evropskih zemalja biće sve veći. No, da li će u 21. veku Evropa morati širom da otvori svoja vrata za imigrante sa drugih kontinenata suprotno drugoj polovini 19. veka i prvoj polovini 20. veka kada su migratorni tokovi tekli od Evrope? Ako da, da li će nastati novo "evropejstvo" ili ćemo biti svedoci nastanka raznolikosti "atributa" Evropljanin?

Razmatranje demografskog aspekta koncepta ujedinjene Evrope otvara i pitanje sa kojim populacionim resursom Srbija, centralna Srbija i Vojvodina, ulaze u proces evropskih integracija. U Srbiji krajem 2009. je živelo 7,3 miliona stanovnika, što je za 220 hiljada lica manje nego početkom 2000. godine. Ista godina je osamnaesta godina za redom kako se u Srbiji beleži negativan prirodni priraštaj. Stopa prirodnog priraštaja u 2009. je iznosila -4,6 promila. To je niža vrednost stope od najnižih registrovanih u zemljama EU. Istovremeno istraživanja nereprezentativnog tipa pokazuju da se iseljavanje iz Srbije nastavlja. Posebno demografsko ograničenje Srbije je njena starosna struktura. Naime, Srbija sa udelom starih osoba od 17% je među najstarijim populacijama u Evropi.

Ključne reči: *Evropa, Srbija, stanovništvo, projekcije, fertilitet, migracije.*

THE CONCEPT OF UNITED EUROPE – DEMOGRAPHIC ASPECT

ABSTRACT

Europe will be a continent made up of different societies in the near future, according to analyses of results of various scenarios regarding its demographic future. Diverse demographic regions will especially exist in Europe if the economic and cultural differences between countries are sustained. Demographic diversity in Europe opens a series of questions. Starting from the basic one – to what extent will the demographic differences between countries of Central and Eastern Europe on one side, and Western, Northern and Southern Europe on the other, slow down Europe's development as an entirety, through questions such as – how much will these differences present a potential cause for crisis and instability, to questions regarding the confrontation of this problem and attempts to mitigate it. The demographic issue in Europe requests a solution in general, even if the European population were to be observed as a united entirety.

From the demographic aspect, with a population of 738 million, Europe is of marginal size in the global context, and is a modern old society with one sixth of its population being 65 or older. Birth rates under required simple po-

pulation reproduction which have been lasting for decades is the basic reason of depopulation and marked population ageing of European countries. Having in mind the small effect of measures taken so far with an aim of rehabilitating births and the complexity of causes which condition them, the significance of migratory, mechanical components in developing Europe's population and all European countries will be even greater. Nevertheless, will Europe have to open its doors wide in the 21st century to immigrants from other continents as opposed to the second half of the 19th century and first half of the 20th when the migrant current flowed from Europe? If so, will new "Europeanism" evolve or will we be witnesses of the new diversity of the "attribute" European?

Examination of the demographic aspect of the concept of United Europe also opens the following question: with which population resource are Serbia, Central Serbia and Vojvodina, entering the process of European integrations? At the end of 2009, there was a population of 7.3 million in Serbia which is by 220 thousand inhabitants less than at the beginning of the year 2000. This year also represents the 18th consecutive year that Serbia has been recording negative natural growth. The natural growth rate in 2009 amounted to -4.6%. This rate was lower than the lowest registered in countries of the European Union. At the same time, non-representative type research shows that emigration from Serbia continues. A particular demographic restriction of Serbia is its age structure. Namely, with its old people rate of 17%, it is among the oldest populations in Europe.

Key words: *Europe, Serbia, population, projections, fertility, migrations.*

Posmatrano iz demografskog ugla, koncept ujedinjene Evrope podstiče niz pitanja. Jedno od njih je svakako pitanje da li realizacija ovoga koncepta u demografskom smislu vodi ka jedinstvenoj Evropi ili pak Evropi sastavljenoj od demografski različitih regiona i država.

U tom smislu je važno razmatranje rezultata analitičkih projekcija koje je izradio Interdisciplinarni demografski institut Holandije i Statistički biro Holandije (Beer, Wissen, 1999). Demografska budućnost Evrope vezana za prvu polovinu 21. veka je posmatrana iz ugla dva scenarija. Scenariji su pak definisani na osnovu dve dimenzije. Ekonomske i kulturne. Kulturni model Severne Evrope je okarakterisan kao maternalistički (emancipacija žene i moderni oblici zajedništva između partnera), pragmatizam je definisan kao osnovno određenje kulture Zapadne Evrope, tradicionalni odnosi između muškarca i žene su određeni kao dominantna karakteristika Južne, a post-totalitarizam, izgradnja legalnih okvira, Istočne Evrope. Ocenjuje se da se kulturni model Centralne Evrope nalazi u poziciji između modela koji egzistiraju u zapadnim i istočnim, kao i između onih u severnim i južnim delovima Evrope.

Prvi scenario pretpostavlja takav socioekonomski razvoj svih evropskih zemalja koji bi ukinuo razlike u nivou fertiliteta, mortaliteta i migratornih tokova. Napredak koji podrazumeva jasan ekonomski rast, tehnološki progres, usvajanje post-materijalističkih vrednosti, širenje EU, usloviće, prema ovom scenariju, relativno visok nivo fertiliteta stanovništva (1,8 dece po ženi u 2050. godini), visok nivo srednjeg trajanja života (83 godine za muškarce i 86 godina za žene 2050.) i pozitivnu neto stopu migracija (između tri i četiri na hiljade stanovnika). Treba podvući da konvergencija nivoa životnog standarda u evropskim zemljama zahteva intenzivniji ekonomski razvoj u Centralnoj i Istočnoj Evropi u odnosu na druge evropske regione.

Drugi scenario pak polazi od hipoteze da će se ekonomske i kulturne razlike između zemalja održavati ili čak uvećavati. Pre svih stepen okrenutosti tržišnoj ekonomiji, ekonomske strukture i standard življenja će se razlikovati među evropskim zemljama. Takođe, egzistirajuće konvergencija vezana za različite kulturne aspekte, one koji se dužuju uticaju masovnih medija i one vezane za fundamentalne vrednosti kao što su individualizam, materijalizam, vrednost porodičnog života, koncept ljudskih prava. Ova varijanta pretpostavlja da su ekonomski uslovi osnovni uzrok razlika između zapadnih i istočnih delova, a da su kulturne razlike pak osnovni uzrok razlika između Zapadne i Južne Evrope.

Kao rezultat ovako pretpostavljenih ekonomskih i kulturnih tendencija, nivo fertiliteta, mortaliteta i migracione komponente će se razlikovati između severnih, zapadnih, južnih, centralnih i istočnih delova

Evrope. Drugim rečima, pet ekonomskih i kulturnih modela koji karakterišu pet geografskih regiona Evrope i koji uslovljavaju različito demografsko ponašanje će perzistirati, a razlike između zemalja koje pripadaju istom geografskom regionu će se, dugoročno posmatrano, ublažavati.

Ova varijanta demografskog razvoja pretpostavlja da će nivo rađanja 2050. godine iznositi 1,6 deteta po ženi u Severnoj Evropi, 1,5 u Zapadnoj, 1,4 u Južnoj, a 1,3 i 1,1 deteta po ženi u centralnim, odnosno istočnim delovima Evrope. Prosečan broj godina življenja za muški pol kretaće se od 80 godina (Severna, Zapadna, Južna Evropa), preko 75 godina u Centralnoj Evropi do 70 godina u istočnim evropskim delovima. Respektivno, 84 godine, 80 i 78 godina iznosiće srednje trajanje života za žene. Na kraju, usled razlika u pretpostavljenom ekonomskom razvoju, migratorni tokovi će teći od istočnih i centralnih ka severnim, zapadnim, i južnim delovima Evrope. Otuda neto stopa migracija, izražena na 1000 stanovnika, 2050. godine će, prema ovom scenariju, iznositi minus 0,5 u Centralnoj i minus 1,0 u Istočnoj Evropi prema plus 1,5 u Severnoj i Zapadnoj Evropi, i čak plus 2,5 u Južnoj Evropi.

Tri glavna zaključka mogu da se donesu na osnovu rezultata iznesenih scenarija vezanih za demografsku budućnost Evrope.

Prvi, stanovništvo će nastaviti da raste u sledećih pet decenija u većini zemalja Severne, Zapadne i Južne Evrope, dok će se stanovništvo zemalja Centralne i pogotovo Istočne Evrope smanjivati čak i pod pretpostavkom da nivo fertiliteta bude relativno visok.

Drugi, rezultati oba scenarija upozoravaju da će starenje stanovništva postati važan problem svih evropskih zemalja. No, značaj populacionog starenja će se razlikovati među regionima. Tako, će u Centralnoj i Istočnoj Evropi, posle 2010. godine, odnos stanovništva starijeg od 60 godina prema stanovništvu starosti između 20 i 59 godina rasti mnogo brže nego u drugim evropskim regionima.

Treći, i u slučaju konvergencije trendova u sferi fertiliteta, mortaliteta i međunarodnih migracija postojaće značajne razlike u demografskom razvitku između evropskih zemalja. Pogotovo između zemalja Istočne Evrope i drugih zemalja. Otuda čak i u slučaju da se postigne socioekonomski razvoj evropskih zemalja koji bi uslovio ukidanje razlike u nivou rađanja, umiranja i preseljavanja stanovništva, Evropa će u neposrednoj budućnosti biti kontinent sastavljen od različitih demografskih svetova. Pogotovo će u Evropi egzistirati različiti demografski region i ako se ekonomske i kulturne razlike između zemalja održe u neposrednoj budućnosti.

Treba istaći da oba scenarija počivaju na nizu simplifikacija. S jedne strane, pojednostavljenja su nužnost pošto je nemoguće razmatrati jednu pojavu u svojoj njoj kompleksnosti. Otuda model redukuje ukupnu sliku na najvažnije elemente. S druge strane, pored toga što svako pojednostavljenje otvara niz pitanja, u ovom slučaju se čini posebno važno pitanje vezano za mogućnost da element koji je danas jako bitan za određivanje jednog fenomena može izgubiti svoj značaj u budućnosti. I obrnuto. Onaj deterministički element koji se ne čini posebno važnim danas može postati veoma bitan dugoročno posmatrano. Međutim, oba scenarija počivaju na pretpostavci da postoje dve bazične dimenzije u svakom društvu koje determinišu demografski relevantno ponašanje: ekonomska i kulturna. Ostali determinišući faktori nisu uzeti u obzir pri razmatranju neposredne demografske budućnosti evropskih zemalja.

Dalje, celokupna ekonomska i kulturna različitost u Evropi prikazana je kroz grupisanje zemalja u pet regiona. Tako, čak i u scenariju koji počiva na hipotezi da će socioekonomske razlike između zemalja perzistirati u sledećim decenijama, ne pretpostavlja se da će postojati razlike u socijalnom, kulturnom ili demografskom aspektu među zemljama koje pripadaju istom geografskom regionu.

Takođe, pošto nisu potpuno poznati mehanizmi kako se evropska integracija, najšire posmatrano, može dostići, moguće su greške vezane za tumačenje posledica takvih procesa.

No i pored svih ograničenja, nalazi ova dva scenarija su upozoravajući, jer ukazuju da bi u uslovima značajne uniformnosti postojale velike demografske razlike među evropskim zemljama.

Čini se da jasan odgovor o demografskom nejedinstvu Evrope u bliskoj budućnosti otvara niz pitanja. Počev od osnovnog – u kojoj meri će demografske razlike između zemalja Centralne i Istočne Evrope s jedne strane, i Zapadne, Severne i Južne Evrope s druge strane usporavati razvoj Evrope kao celine, preko pitanja – koliko će ove razlike biti potencijalni uzrok krizama i nestabilnostima, do pitanja vezanih za suočavanje sa ovim problemom i pokušajima da se on ublaži. Međutim, veliki i možda najsloženiji problem koji populaciona politika treba da savlada se nalazi u sferi svesti – i političkoj i individualnoj.

Demografsko pitanje u Evropi traži rešenje uopšte, čak i u slučaju da se evropska populacija posmatra kao jedinstvena celina. Iz demografskog ugla, Evropa sa 738 miliona stanovnika sredinom 2009. godine je u globalnom kontekstu marginalne veličine. Udeo evropske populacije u svetskom stanovništvu iznosi samo 10,8%. Neuporedivo važnije demografsko ograničenje Evrope je starost njenog stanovništva. Naime, Evropa je moderno staro društvo sa oko 118 miliona stanovnika, odnosno šestinom stanovništva starog 65 ili više godina. Istovremeno danas u Evropi gotovo je izjednačen broj stanovnika mlađih od 15 godina i broj stanovnika starijih od 65 godina. Severnu Ameriku pak karakteriše povoljnija starosna struktura. Udeo mladih iznosi 20%, a udeo starih 13% u ukupnom stanovništvu SAD i Kanade (Pison, 2009).

Rezultati sve četiri analitičke varijante projekcija Ujedinjenih nacija pokazuju da će se u Evropi tokom narednih decenija smanjivati broj stanovnika i intenzivirati proces populacionog starenja. Tako će 2050. godine prema srednjoj varijanti ovih projekcija broj stanovnika izositi 691 milion. No čak 189 miliona Evropljana imaće 65 ili više godina. Stari sa 80 ili više godina će za četiri decenije činiti četvrtinu ukupne populacije starih u Evropi. Ili, gotovo svaki treći stanovnik Evrope (27,4%) biće star 65 ili više godina, odnosno svaki deseti Evropljanin imaće više od 80 godina sredinom ovoga veka (Ujedinjene nacije, 2009).

Nivo radjanja stanovništva ispod potreba proste reprodukcije stanovništva koji traje više decenija je osnovni pokretač depopulacije i naglašenog starenja stanovništva Evrope. Radjanje kao pozitivna prirodna komponenta neposredno utiče na revitalizaciju obima stanovništva i njegove starosne strukture. Ono vrši ove dve važne demografske funkcije samo ako njegov nivo zadovoljava najmanje potrebe prostog obnavljanja stanovništva. Otuda, bilo koji nivo radjanja koji onemogućava da ono vrši ove dve funkcije je nedovoljno radjanje, koje ranije ili kasnije vodi u depopulaciju i prekomerno starenje stanovništva. Kritičnost nedovoljnog radjanja je tim veća, što je ono duboko zakonit, samim tim dugoročan fenomen i što je, u uslovima niskog nivoa mortaliteta stanovništva, osnovni prirodni dinamičan faktor demografskih promena.

Nedovoljno radjanje, pored neposrednih uticaja na demografski razvitak deluje i posredno, što ga čini još kritičnijim faktorom. Ovu vrstu uticaja ono vrši preko starosne strukture ukupnog stanovništva, pošto u uslovima sve većeg starenja stanovništva, raste opšti mortalitet i time dodatno smanjuje efekte i onako niskog i nedovoljnog radjanja. Sem toga, tragovi nedovoljnog radjanja u starosnoj strukturi dugo traju, tako da i u uslovima porasta reprodukcije do potreba prostog obnavljanja, depopulacija i starenje stanovništva se jedno vreme nastavljaju. Važnost ovog uticaja je tim veća što gubici u broju stanovnika nastali za vreme depopulacije ne mogu da se nadoknade dostizanjem nivoa reprodukcije koji obezbeđuje prosto obnavljanje, već samo ukoliko nivo reprodukcije stanovništva još određeno vreme bude iznad potreba prostog obnavljanja.

Kao takvo, a sa 29% ispod potreba proste reprodukcije stanovništva u 2009. godini, što znači da će sledeća generacija žena u Evropi biti za gotovo jednu trećinu manja po broju u odnosu na sadašnju, nedovoljno radjanje obeležava demografski razvitak Evrope. Najniži nivo stope ukupnog fertiliteta¹ među evropskim

---

¹ Stopa ukupnog fertiliteta izražava broj živorođene dece koji bi rodila svaka žena u toku prokreativnog perioda, ukoliko bi radjanje po starosti žena ostalo nepromenjeno kao u godini posmatranja, a sve žene doživele kraj prokreativnog perioda. Za prostu reprodukciju stanovništva potrebno je da vrednost ovog preciznog indikatora nivoa radjanja iznosi 2,1.

zemljama u 2009. godini beleže zemlje u tranziciji socio-ekonomskog sistema i zemlje Južne Evrope, Portugalija, Grčka i Italija (oko 30% ispod potreba proste reprodukcije). Najviše pak stope su registrovane u Irskoj i Francuskoj zajedno sa zemljama Severne Evrope, Norveškom, Danskom, Švedskom i Finskom (10% ispod potreba proste reprodukcije). U 2009. godini u Srbiji, bez podataka za Kosovo i Metohiju, stopa ukupnog fertiliteta je iznosila 1,4 što je ispod evropskog proseka (1,5 deteta po ženi) i 30% ispod potreba. Van Evrope, nedovoljno radjanje dece karakteriše samo Severnu Ameriku - SAD i Kanadu (5% ispod potreba proste reprodukcije stanovništva). U Africi, međutim, sledeća generacija žena će biti najmanje dvostruko brojnija od sadašnje, dok će se na ostalim kontinentima ovo uvećanje kretati u rasponu od 10% do 20% (Pison, 2009).

Nizak nivo radjanja stanovništva je zakonit proces koji na sadašnjem civilizacijskom nivou ne može da izbegne nijedno razvijeno društvo. U determinističkoj osnovi nedovoljnog radjanja stanovništva dominiraju varijable koje se odnose na reproduktivne norme, učešće stanovništva u reprodukciji i tzv. strukturne prepreke, koje sprečavaju ostvarenje i reproduktivnih normi i učešće stanovništva u reprodukciji.

Niske reproduktivne norme su duboko uslovljene i kao takve pripadaju kategoriji dugoročnih fenomena. Upravo duboka uslovljenost i dugoročnost su osobine koje malo, ako uopšte, ostavljaju prostora za spontane promene aktuelnih tendencija nivoa radjanja u doglednoj budućnosti. Naime, neki od bitnih faktora niskih normi u sferi radjanja su imanentni našoj civilizaciji, bilo da predstavljaju njena pozitivna dostignuća ili njene slabosti (Rašević, 1995). Tako su, između ostalog, na jednoj strani emancipacija i individualizam, nuklearna porodica i izmenjen položaj žene i dece u njoj, insistiranje na kvalitetu sopstvenog života i kvalitetu života deteta, liberalan zakon o abortusu i dostupnost efikasne kontracepcije, a na drugoj materijalistička svest sa potrošačkim mentalitetom i lični život, razudjeniji nego ikada ranije. Ovi i drugi uzroci podstiču aspiracije, bilo intelektualne i profesionalne ili one u privatnoj sferi. U novom sistemu vrednosti roditeljstvo je zadržalo visoko mesto, s tim što su se ovom cilju pridružili novi sadržaji koji su, takodje, visoko vrednovani. Promene koje su Lesthaeghe i Van den Kaa (1994) sa razlogom nazvali "ideologijom individualne autonomije" uticale su da niske reproduktivne norme, koje je prouzrokovao moderan razvoj, postanu još niže i nedovoljne za prostu reprodukciju stanovništva. U savremenim uslovima, kada su deca izgubila važne socijalne i ekonomske funkcije, karakteristične za tradicionalna društva, žene i muškarci se racionalno opredeljuju za jedno ili dva deteta, zadovoljavajući prvenstveno emocionalne i psihološke roditeljske potrebe uz istovremeno izbegavanje rizika. To se čini u atmosferi u kojima je sloboda pojedinca daleko iznad odgovornosti i solidarnosti. Reč je o sopstvenoj mikro sferi u kojoj nisu prisutne društvene populacione potrebe. O demografskim potrebama budućih generacija pojedinac ne razmišlja i /ili ih ne uvažava, niti ih društvo promovise.

Osobine faktora koji opredeljuju učešće stanovništva u reprodukciji su, takodje, produkt moderne kulture, savremenog načina života i socijalnih i ekonomskih uslova. Među njima sve važnije mesto imaju civilizacijski faktori koji "vrše pritisak na institucije braka i porodice, preko ideja o slobodi ličnosti, erozije kolektivne svesti, širenja potrošačkog mentaliteta i hedonizma, sve do alternativnih stilova života" (Macura, 1994). Savremeni model suživota udvoje podrazumeva da je brak manje univerzalan, stupanje u brak kasnije, razvodi češći, ponovo zasnivanje bračne zajednice redje i kraćeg trajanja, a alternativne forme zajedništva muškarca i žene sve brojnije.

Pored oportunih prepreka radjanju, osećaja nedovoljne sigurnosti i u porodici i u široj zajednici i troškova (cene) vezanih za uskladjivanje roditeljstva i profesionalne aktivnosti kao i roditeljstva i zadovoljenja različitih interesovanja, i strukturne prepreke, nezaposlenost, nerešeno stambeno pitanje, problemi čuvanja dece, nezadovoljavajući ekonomski standard i druge pojave iz ovog kruga, su kako varijabla niskih reproduktivnih normi tako i bitna barijera za realizaciju stavova o idealnom broju dece i učešće stanovništva u reprodukciji. Mada strukturne prepreke ne može da izbegne nijedno razvijeno društvo, njihova važnost je bila velika u socijalističkim zemljama. Značaj nabrojanih strukturnih prepreka je i danas posebno izražen u ovim zemljama

koje su ušle u proces tranzicije socioekonomskog sistema, a njima su pridodati i novi elementi moguće individualne pasivizacije kao što su, na primer, osećaj nesigurnosti, socijalni maladaptacioni sindrom na izmenjene vrednosti i norme ili društvena anomija.

Raspoloživa znanja o uzrocima fenomena nedovoljnog radjanja su u osnovi zadovoljavajuća, ali ne i o njegovom značajnom ublažavanju. Iskustva razvijenih zemalja ukazuju da, bez obzira na značajne razlike u ekonomskim, društveno-političkim i vrednosnim sistemima, kao i institucionalnoj osnovi populacione politike, postoji značajan stepen uniformnosti u pogledu primenjenih mera. Sistem finansijske pomoći porodici, uskladjivanje rada i roditeljstva, i program zbrinjavanja dece zaposlenih roditelja, postaju standardi političkog odgovora (Rašević, Petrović, 1996). Procena je pak da je maksimalni efekat porast završenog fertiliteta do 10% (Moors, Palomba, 1995).

Razlozi izostajanja većih efekata su svakako mnogobrojni i nedovoljno poznati. S jedne strane, moguće ih je tražiti u neadekvatnoj operacionalizaciji mera. Njen uzrok može biti i ekonomske prirode, neadekvatan nivo ekonomskog razvoja ili odsustvo spremnosti izdvajanja adekvatnih sredstava, kao i političke prirode, podređenost mera populacione politike drugim oblastima socijalne politike, sa kojima se prepliće ili u čijim okvirima se sprovodi, a koji se, sa stanovišta kratkoročnih kriterija funkcionisanja društvenog sistema, ukazuju prioritetnim. Obezbeđenje adekvatnih finansijskih sredstava za programe namenjene porodici, roditeljima i deci otežano je i povećanim potrebama socijalne brige o starima.

Individualna očekivanja od države vezana za otklanjanje prepreka realizaciji većeg broja dece ukazuju na saglasnost sa postojećim sistemom mera. Naime, rezultati istraživanja o prihvatanju populacione politike na individualnom nivou sprovedenog u devet zemalja Evrope (Moors, Palomba, 1999) upućuju ne samo na individualno prepoznavanje strukturnih prepreka, uz zabrinutost da bi radjanje dece prouzrokovalo teškoće relacijske prirode sa partnerom, kao najvažnije barijere između reproduktivnih namera i ponašanja, već i u osnovi prihvatanje pronatalitetne politike kao i jasno izdvajanje subpopulacije koja pokazuje spremnost da pozitivno reaguje u uslovima koje će ona stvoriti. Naglasak je na tri pravca mera. Finansijska pomoć porodici, uskladjivanje rada i roditeljstva, i bolje mogućnosti za zbrinjavanje dece. To pokazuje da postojeći mere, potencijalno, mogu imati veći pronatalitetni stimulans ukoliko bi mogućnost i spremnost države bila veća da adekvatno odgovori na individualne zahteve. Pri tome se misli na realizaciju željenog broja dece, koji je po pravilu viši od ostvarenog, ali i niži no što je potrebno za prostu reprodukciju. Prema procenama analitičara kumulativni, završeni fertilitet stanovništva tada bi mogao biti viši za još 10%.

Medjutim, bitno je naglasiti da je ovo istraživanje pokazalo i da su ispitanici svesni da roditeljstvo, naročito više od jednog deteta u porodici, može predstavljati prepreku za ostvarivanje važnih životnih ciljeva i vrednosti. U tom smislu je ilustrativan rezultat istraživanja o nivou individualnog osećaja zadovoljstva sopstvenim životom sprovedenog 1993. godine u zemljama Evropske zajednice. Naime, utvrđeno je da su najzadovoljniji svojim životom ljudi koji nemaju decu, zatim pojedinci čija su deca odrasla i napustila porodicu, dok se roditelji sa malom decom u najmanjoj meri osećaju zadovoljni (Commission of European Community, 1993), što postavlja mnogo složenije pitanje adekvatnosti mera, s obzirom na kompleksnu determinističku osnovu reproduktivnog ponašanja u savremenom društvu.

Pored stvaranja približno jednakih uslova za roditelje u odnosu na individue bez dece, po Gersonu (1985) postoje još najmanje dva načina da se snizi cena roditeljstva. Prvo, dublje uvlačenje muškarca u krug svakodnevnog zadovoljavanja potreba vezanih za podizanje deteta, uključujući i vrednosnu i praktičnu ravan, promocijom novih odnosa između žene i muškarca u savremenoj kulturi. Drugo, redefinisanje tradicionalnih normi o tome kako treba podizati decu, što pretpostavlja i socijalizaciju porodičnih funkcija. I, naravno, kao svaki proces koji ima za cilj da utiče na promenu sistema vrednosti, stavova i ponašanja, ove akcije treba da budu i dugotrajne i sistematične

Populaciona edukacija se nameće kao novi pravac politike imajući u vidu da pojedinac nema dovoljno specifičnih znanja. U manjoj ili većoj meri ne vidi se odnos između individualnog ponašanja i makro procesa, ne poznaju se posledice nezadovoljavajućih populacionih tendencija, sporost demografskih promena i njihovo odloženo dejstvo, zatim, ne razumeju se potrebe društva u ovoj sferi kao ni potrebe budućih generacija, ne razmišlja se o očuvanju nacionalnog identiteta i nacionalnom trajanju.

S druge strane, značajan resurs u populacionoj politici je lokalna zajednica. Ne kao zamena za državnu intervenciju vezanu za rehabilitaciju radjanja, već u smislu efikasnijeg sprovođenja i/ili nadgradnje mera koje je država promovisala, kao i novih inicijativa, traženja puteva vezanih za populacionu politiku koji, obogaćeni iskustvom, mogu biti i centralizovani. Otuda se čini značajna aktivacija lokalne zajednice, i ljudskog resursa i institucionalnih kapaciteta, u smislu identifikacije i borbe sa populacionim problemima.

Imajući u vidu i male efekte preduzetih mera u cilju rehabilitacije radjanja i složenost uzroka koji ih uslovljavaju, značaj migratorne, mehaničke komponente u razvitku stanovništva Evrope i svih evropskih zemalja biće sve veći. No, da li će u 21. veku Evropa morati širom da otvori svoja vrata za imigrante sa drugih kontinenata, suprotno drugoj polovini 19. veka i prvoj polovini 20. veka kada su migratorni tokovi tekli od Evrope? Ako da, da li će nastati novo "evropejstvo" ili ćemo biti svedoci nastanka raznolikosti "atributa" Evropljanin?

Razmatranje demografskog aspekta koncepta ujedinjene Evrope podrazumeva i diskutovanje pitanja sa kojim populacionim resursom Srbija, centralna Srbija i Vojvodina, ulaze u proces evropskih integracija. U Srbiji, prema procenama Republičkog zavoda za statistiku, 1. januara 2010. godine je živelo 7,3 miliona stanovnika. U odnosu na početak 2009. godine, stanovništvo je smanjeno za 28,3 hiljade. Posmatrano od početka 21. veka, u Srbiji se neprestano smanjuje stanovništvo, tako da je broj stanovnika početkom 2010. godine bio, u odnosu na 1. januar 2000. godine, manji za 220 hiljada lica.

U tom razdoblju, odnosno tokom 2000-ih godina, smanjenje stanovništva je bilo isključivo posledica negativnog prirodnog priraštaja (ukupno -295,1 hiljada). Broj živorodjenih je 2009. godine bio za 33,7 hiljada lica manji od broja umrlih. Ujedno 2009. godina je osamnaesta godina za redom kako se u Srbiji beleži negativan prirodni priraštaj. Relativno posmatrano, na 1000 stanovnika, stopa prirodnog priraštaja iznosila je -4,6 promila. To je niža vrednost stope od najnižih registrovanih u zemljama EU².

U 2009. kao i u 2008. godini je zabeleženo umereno povećanje broja živorodjene dece. Ono nije bilo brojčano značajno – razlika u odnosu na 2008. godinu je iznosila oko 1,1 hiljadu beba. Teško je reći da li je u pitanju varijacija u broju živorodjenih ili početak nove tendencije u ovoj sferi, s obzirom da je registrovani nivo radjanja značajno niži nego početkom 21. veka, odnosno 2003. godine bilo je 79 hiljada živorodjenih.

Prema statističkim podacima za 2009. godinu ponovo je došlo do minimalnog povećanja broja živorodjenih na 1000 stanovnika. Tako je registrovana opšta stopa nataliteta od 9,6 promila u odnosu na 9,4 u 2008. Istovremeno, Srbija sa manje od 10 živorodjenih na 1000 stanovnika spada u grupu evropskih zemalja sa najnižim vrednostima opšte stope nataliteta. U 2009. godini, manje od 10 živorodjenih na 1000 stanovnika je zabeleženo u šest zemalja EU.

Tokom 2009. godine u Srbiji je registrovan i porast broja umrlih, odnosno neznatan rast opšte stope mortaliteta u odnosu na prethodnu kalendarsku godinu. Umrlo je 104 hiljade lica, odnosno 14,2 osobe na 1000 stanovnika, što je na nivou Bugarske koja beleži najviši nivo opšte stope mortaliteta u EU.

Migracioni saldo u Srbiji, prema procenama Republičkog zavoda za statistiku, i dalje je u 2009. godini bio pozitivan (5,4 hiljade). No, ova procena nije realna, jer zvanični podaci ne uključuju najveći broj emigranata iz Srbije koji sa porodicama odlaze u inostranstvo i ne prijavljuju odlazak. Dubinska istraživanja nere-

---

2 Podaci koji se odnose na EU preuzeti su sa http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database

prezentativnog tipa pokazuju da se iseljavanje iz Srbije nastavlja i da odlaze mladi i obrazovani ljudi (Bolčić, 2001; Penev, 2008; Predojević-Despić, 2010).

Prema dostupnim podacima, u toku 2008. godine, na teritoriji Srbije bilo je 16,7 hiljada stranih državljana sa odobrenim privremenim boravkom (Vlada Republike Srbije, 2009). Krajem 2009. godine, po podacima Komeserijata za izbeglice u Srbiji se nalazilo 86,1 hiljada izbeglih lica sa potvrđenim statusom i registrovano je više od 210 hiljada interno raseljenih lica sa Kosova i Metohije.

Srbija spada u područja gde je proces demografskog starenja dostigao velike razmere. Proces starenja stanovništva se odvijao s vrha starosne piramide (povećanje broja starih) i od baze piramide (smanjenje broja mladih). Rezultat je da je danas u Srbiji broj stanovnika starijih od 65 godina ptevazilazi broj stanovnika mladih od 15 godina. Štaviše sa udelom starih lica od 17% u ukupnoj populaciji, Srbija je među najstarijim populacijama u Evropi. Samo četiri zemlje u EU imaju viši udeo osoba od 65 godina. U 2009. godini je nastavljen trend uvećanja stanovništva visoke starosti. Broj lica sa 80 i više godina iznosi 231 hiljadu, što predstavlja udeo od 3% u ukupnoj populaciji.

Dosadašnja istraživanja demografske budućnosti Srbije pokazala su da razvitak stanovništva u uslovima odsustva jakog i konstantnog političkog delovanja vodi ka velikim poremećajima sredinom ovoga veka (Macura, Rašević, 1983; Matković, 1994; Penev, 1995). To potvrđuju i rezultati probabilističkih projekcija (Nikitović, 2009) rađenih za vremenski period do 2020. godine. I u uslovima, kako autor podvlači, optimističkog demografskog razvoja (pretežno ostvareni ciljevi pronatalitetne politike, brži porast srednjeg trajanja život, značajan priliv imigranata, to jest pozitivan migracioni saldo) i u uslovima ostvarenja pesimističkog scenarija (neostvareni pronatalitetni ciljevi, sporiji porast srednjeg trajanja života i nastavak emigracione tendencije) za desetak godina broj stanovnika Srbije (van područja Kosova i Metohije) će biti manji nego danas. No, u slučaju uspešnog sprovođenja populacione politike on će iznositi 7,273 miliona. U suprotnom, broj stanovnika centralne Srbije i Vojvodine se prognozira na nivou od 6,636 miliona. Indeks starenja, pak, će 2020. godine u Srbiji (van područja Kosova i Metohije) biti 0,970 (optimistički scenario demografskog razvoja), odnosno 1,092 (u uslovima spontanog razvoja stanovništva).

LITERATURA:

1. Beer, J. and Van Wissen, L.(1999) *Europe: Populations Scenarios for the 21st Century*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London.
2. Bolčić, S. (2002) "Iseljavanje radne snage i odliv mozgova iz Srbije", *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevn život*, Filozofski fakultet, Beograd.
3. Commission of European Community (1993) "The Europeans and Family", *Eurobarometar*, Brussels.
4. Cliquet, R. (1992) *The Future of Europes Population*, Council of Europe, Strasbourg.
5. Festy, P., Sardon, J.P. (2008) *Hommage à Gérard Calot Profession: démographe*, INED, Paris.
6. Gerson, K. (1985) *Hard Choices*, University of California Press, Berceley, Los Angeles, London.
7. Lassonde, L. (1999) *Coping with Population Challenges*, Earthscan, Geneva.
8. Lesthaeghe, R., Van den Kaa, D. (1994) *Twee demografishe transitities?*, navedeno prema R. Cliquet "Below - Replacement Fertility: A Case of Individual Societal Antagonism, sociobiologically explained", *Prilozi demografskim i ekonomskim naukama*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
9. Linder, M. (1997) *The Dilemmas of Laissez - Faire Population Policy in Capitalist Societies*, Greenwood Press, Westport.
10. Macura, M., Rašević, M. (1983) "Demografske implikacije različitih modela rađanja u Srbiji", *Ekonomska misao*, broj 1.
11. Macura, M. (1994) "Demografske implikacije secesije i ekonomske blokade", *Sankcije - legitimitet, legalitet i posledice*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
12. Macura, M., Macdonalds, L., Haung, W. eds. (2005) *The New Demographic Regime – Population Challenges and Policy Responses*, United Nations, New York, Geneva.
13. Matković, G. (1994) *Demografski činioci i ponuda radne snage*, Ekonomski institut, Beograd.

14. Moors, H., Palomba, R. eds. (1999) *Population, Family and Welfare. A Comparative Survey of European Attitudes*, Volume I, Clarendon Press, Oxford.
15. Nikitović, V. (2009) "Mogući scenariji demografskog razvoja Srbije do 2020. godine", *Demografski razvoj - Studijsko-analitička osnova - Strategija prostornog razvoja Republike Srbije*, Republička agencija za prostorno planiranje, Beograd.
16. Penev, G. (1995) "Projekcije stanovništva do 2051. godine", *Razvitak stanovništva Srbije*, Institut društvenih nauka, Beograd.
17. Penev, G. (2008) "Obrazovni nivo građana Srbije u inostranstvu", *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope*", Ekonomski fakultet, Niš.
18. Pison, G. (2009) "The population of the world", *Population & Societies*, No.458.
19. Predojević-Despić J. (2010) "Main territorial characteristics of emigration from Serbia to EU: from guest workers to chain migration", *7th IMISCOE Annual Conference*, 13-14 September 2010, Liege, Belgium.
20. Rašević, M. (1995) *Razvitak stanovništva Srbije 1950-1991.*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.
21. Rašević, M. i Petrović, M. (1996) *Iskustva populacione politike u svetu*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.
22. Vlada Republike Srbije (2009) *Strategija za upravljanje migracijama*, Beograd.
23. United Nations (2009) *World Population Prospects: The 2008 Revision*, New York.